

BILISH JARAYONLARI

Amonova Marjona Asrorovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti tibbiyot fakulteti talabasi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Pedagogika va texnologik ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Shodiyeva Nodira Normamatovna.

Email: shodiyevan22@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada inson psixikasining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan bilish jarayonlari xotira, idrok, tafakkur va diqqatning psixologik mazmuni yoritilgan. Har bir bilish jarayonining vazifalari, turlari hamda ularning shaxs faoliyati va ta'lim jarayonidagi ahamiyati qisqacha tahlil qilingan. Shuningdek, bilish jarayonlarining o'zaro uzviy bog'liqligi va insonning atrof-muhitni anglashidagi roli ochib berilgan.

Аннотация

В данной статье рассматриваются познавательные процессы как важная составляющая психики человека. Раскрывается психологическая сущность памяти, восприятия, мышления и внимания, а также их основные функции и значение в деятельности личности и образовательном процессе. Особое внимание уделяется взаимосвязи познавательных процессов и их роли в познании окружающего мира.

Annotation

This article examines cognitive processes as an essential component of the human psyche. The psychological nature of memory, perception, thinking, and attention is described, along with their main functions and significance in personal activity and the educational process. Special attention is paid to the interconnection of cognitive processes and their role in understanding the surrounding world.

Kalit so'zlar: Xotira, tafakkur, xayol, tasavvur, idrok, bilish, psixik jarayonlar, ong, appersepsiya, ixtiyoriy diqqat, ixtiyorsiz diqqat.

Ключевые слова: Память, мышление, воображение, восприятие, знание, психические процессы, сознание, апперцепция, произвольное внимание, непроизвольное внимание.

Keywords: Memory, thinking, imagination, perception, knowledge, mental processes, consciousness, apperception, voluntary attention, involuntary attention.

Bilish jarayonlari - bu shaxsning atrof-muhitni va o'zini anglash, bilim olish va axborotni qayta ishlashga qaratilgan psixik faoliyatidir. Bu jarayonlar sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, nutq va xayolni o'z ichiga oladi. Atrof-muhitni, o'zimizni bilishimizga imkon beruvchi ongni o'rganish uchun uni alohida psixik jarayonlarga bo'lib o'rgana boshlaganlar. Bu jarayonlar shu qadar bir-birlari bilan bog'liqlik, birini ikkinchisiz tasavvur qilishning o'zi qiyin. Bilish jarayonlari bir biri bilan chambarchas bog'liq. Masalan, diqqat idrokni, xotira esa tafakkurni qo'llab quvvatlaydi. Ushbu jarayonlarning har biri shaxsning umumiy bilish qobiliyatiga hissa qo'shadi. Bilish jarayonlari shaxsning xususiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Diqqat, xotira, tafakkur va boshqa bilish jarayonlari shaxsning qobiliyatlari, munosabatlari va xulq-atvorini shakllantiradi. Shuning uchun bilish jarayonlarini rivojlantirish shaxsning umumiy rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Odamga har bir daqiqada atrof-muhitdan juda ko'p narsa va hodisalar ta'sir etib turadi. Lekin odamga ta'sir etayotgan bu narsa va hodisalarning hammasi bir xil aniqlikda aks ettirilmaydi. Ulardan ayrimlari aniq yaqqol aks ettirilsa, boshqa birlari shunchaki juda xira aks ettiriladi, yoki umuman aks ettirilmaydi. Bu esa ana shu odamga ta'sir etayotgan narsalarga diqqatning qay darajada qaratilishiga bog'liqdir.

Diqqat tushunchasiga olimlar tomonidan bir qator ta'riflar keltirilganligini ta'kidlash mumkin. P.I.Ivanov tomonidan diqqat deb- ongni bir nuqtaga to'plab muayyan bir ob'ektga aktiv qaratilishga aytiladi. E.B.Pirogovaning ta'kidlashicha, diqqat individning hissiy, aqliy yoki harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqazo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va biror narsaga qaratilganligidir. Diqqat psixik faoliyatning yo'naltirilishi va shaxs uchun ma'lum ahamiyatga ega bo'lgan ob'ekt ustida to'planishidan iborat bilish jarayonidir. Yo'naltirish deganda psixik faoliyatning tanlovchanlik tabiati, ob'ektni ixtiyoriy va beixtiyoriy tanlash tushuniladi. Diqqat psixik faoliyatning yo'naltirilishi va shaxs uchun ma'lum ahamiyatga ega bo'lgan obyekt ustida to'planishidan iborat bilish jarayonidir. Odam ayrim narsalarga o'z diqqatini ongli ravishda o'zi hohlab qaratsa,

boshqa bir narsalar diqqatni beixtiyor ya'ni bizning hohishimizdan tashqari jalb qiladi. Odam psixik faoliyatining muayyan ob'ektga yo'naltirilishi va to'planishida ifodalanadigan diqqat quyidagi turlarga bo'linadi:

- > Diqqatning aktivligiga qarab - ixtiyorsiz, ixtiyoriy va ixtiyoriydan so'nggi diqqat.
- > Diqqatning ob'ektiga qarab - tashqi va ichki diqqat
- > Diqqatning faoliyat turlariga qarab - individual, guruhiy va jamoaviy diqqat

Ixtiyorsiz diqqat deb - to'satdan ta'sir qilgan biror sabab tufayli bizning hohishimizdan tashqari hosil bo'ladigan diqqatga aytiladi. Odamning ko'z o'ngida paydo bo'ladigan juda yorqin rangli narsalar, o'zining tashqi ko'rinishi jihatidan odatdagi narsalardan keskin farq qiluvchi predmetlar, to'satdan paydo bo'lgan qattiq tovush, biror narsaning keskin harakati va shu kabilar ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiruvchi sabablar bo'lishi mumkin. Masalan, hikoya o'qish mashg'uloti paytida to'satdan uchib o'tgan reaktiv samolyotning qattiq va bahaybat tovushi hammaning diqqatini beixtiyor o'ziga jalb qiladi.

Ixtiyoriy diqqat deb - oldindan belgilangan qat'iy bir maqsad asosida va ongli ravishda diqqatimizni ma'lum bir narsa va hodisalarga qaratishimizga aytiladi. Odamning ko'pchilik faoliyatlari asosan ixtiyoriy diqqatning ishtiroki bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun barcha faoliyat turlarida, ya'ni o'qish, o'yin va mehnat faoliyatlarida ixtiyoriy diqqatning roli juda kattadir. Ixtiyoriy diqqat Ixtiyorsiz diqqatga nisbatan uzoq vaqt mobaynida davom etadigan diqqat turi bo'lib, u zo'r berishlikni, ya'ni irodaviy kuch sarf qilishlikni talab etadi.

Agar maqsadga qaratilgan faoliyatda shaxs uchun diqqatning ixtiyoriy to'planganidagi kabi faqat faoliyat natijasi emas, balki uning mazmuni va jarayonning o'zi qiziqarli va ahamiyatli bo'lsa **ixtiyoriydan so'nggi diqqat** deb tushunish mumkin. Bu qoida faoliyat kishini shu qadar qiziqtirib yuboradiki, u diqqatni obyektga qaratish uchun sezilarli irodaviy kuch-g'ayrat sarflamasa ham bo'laveradi. Shunday qilib, ixtiyoriydan so'nggi diqqat ixtiyoriy diqqatdan keyin namoyon bo'lgan holda shuning o'zidagina iborat deb hisoblash mumkin emas.

Idrok murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib, barcha ruhiy holatlar, xususiyatlar, xossalalar va inson ongining yaxlit mazmuni egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davming o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok etadi. Idrok - deb sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa-hodisalalar obrazlarini kishi ongida bir butun holda aks ettirilishiga aytiladi. Kishi narsa-hodisalarning ayrim xossalalarini

sezadi. Uni bir butun holda idrok qiladi. Chunki narsa va xossa bir-biridan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Odam narsalarni idrok qilayotganda uning ayrim xossalarni sezadi. Idrokning muhim tomonlaridan biri - uning xususiyatlarini turli jabhalar, vaziyatlar, sharoitlarda namoyon bo'lishidir. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri - bu faol ravishda bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda insonning idrok qilish (persektiv) faoliyatini uning o'zlashtirilgan bilimlari, to'plagan tajribalari shuningdek, murakkab analitik-sintetik harakatlar tizimi zahirida yuzaga keladi. Idrokning yana bir muhim xususiyati, uning narsa va hodisalarni umumlashgan holda aks ettirilishidir. Ma'lumki, inson psixikasiga kirib borayotgan ko'p qirrali, ko'p yoqlama amallari idrok qilish bilan cheklanib, chegaralanib qolmasdan, balki o'sha majmua aniq qism yoki hodisa sifatida baholanadi. Idrok jarayonida deyarli barcha sezgilarimiz ishtirok etsa ham idrok sezgilarimizning oddiy yig'indisidan iborat deb bo'lmaydi. Idrok jarayonida turli sezgilarimizdan tashqari odamning shu paytgacha orttirilgan turmush tajribasi ham ishtirok etadi.

Appersepsiya - idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman ruhiy hayotining barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appersepsiya hodisasi tufayli odamlar o'zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada tafovutlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani uzining bilimi, saviyasi, nuqtai nazari, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar. Masalan, daladagi gullab turgan paxtani oddiy bir talaba bilan tajribali agronom idrok qiladigan bo'lsa, albatta, ularning idroklari, ya'ni paxtani aks ettirishlari juda katta farq bo'ladi.

Idrokning konstantligi deganda biz idrok qilishdan ongimizda hosil bo'lgan obrazning real voqelikdagi bizga ta'sir etib turgan narsaning tabiiy holatiga har jihatdan mos bo'lishini tushunamiz. Ma'lumki, narsalarning hajmi (katta yoki kichikligi) shu narsalarni qanday masofadan (uzokdan yoki yaqindan) idrok qilayotganimizga qarab o'zgarib turadi. Lekin shunday bo'lsa ham idrok qilishdan hosil bo'lgan narsalarning ongimizdagi obrazlari hamma vaqt shu narsaning tabiiy holatiga mos bo'ladi, masalan, katta yo'lda ketayotib, uzoqdan gugurt qutichasidek kichkina bo'lib kelayotgan avtobusni ko'rib, "kichkinagina avtobus" kelyapti demaymiz, uzoqdagi avtobusni idrok qilishda ongimizda hosil bo'lgan obraz avtobusning real hajmiga teng bo'ladi.

Illyuziya - bizga ta'sir qilayotgan narsalarni yanglish idrok qilish demakdir. Odatda ikki xil illyuziya farqlanadi: a) *ob'ektiv illyuziya*; b) *sub'ektiv illyuziya*. Ob'ektiv illyuziya - hamma odamlar uchun umumiy xarakterga ega bo'lib, uni geometrik

illyuziya deb ham yuritiladi. Ob'ektiv illyuziya biz idrok qilayotgan narsalarning o'zaro bir-biriga ta'siri tufayli yuz beradi. Illyuziyaning bu turi har xil geometrik shakllami idrok qilishda juda yaqqol ko'rinadi. Masalan, uzunligi baravar bo'lgan ikkita gorizontol to'g'ri chiziq chizilsa, bu chiziqning uchlariga tashqariga qaratilgan va ichkariga qaratilgan chiziq kattaroq bo'lib ko'rinadi. Idrok jarayonida yuz beradigan illyuziyaning bu turiga juda ko'plab misol keltirish mumkin. Sub'ektiv illyuziyalar - odamning ayni chog'dagi hissiy holati bilan bog'liq bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, odamning hissiy holatida ro'y beradigan o'zgarishlar idrok jarayoniga ta'sir qiladi. Masalan, yuqorida aytib o'tilganidek, odam kechasi yolg'iz ko'chada qo'rqib ketayotgan bo'lsa, har bir sharpa uning qo'rqinch hissini kuchaytirib yuboradi.

Xotira biz ilgari idrok qilgan, boshdan kechirgan va bajargan ishlarimizni yodda saqlash, keyinchalik ulami eslash yoki xotirlash jarayoni dir. Biz har kuni yangi narsalarni bilamiz, kun sayin bilimlarimiz boyib boradi. Xotira faoliyatida shaxsning g'oyaviy yo'nalishi katta o'rin egallaydi. Bu yo'nalish uning faoliyatini hayot sharoiti ta'sirida shakllantiradi. Kishi o'zining shu faoliyati uchun muhim bo'lgan voqea, hodisalarni yaxshi eslab qoladi. Aksincha, kishi uchun kam ahamiyatga ega bo'lgan narsalar yomon esda qoldiriladi va tezda unutib yuboriladi. Odatda xotirani muayyan turlarga ajratishda eng muhim asos qilib uning tavsifnomasi sifatida esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish, unutish singari jarayonlarni amalga oshiruvchi faoliyatining xususiyatlariga bog'liqligi olinadi. Bundan tashqari xotiraning quyidagi turlar tavsiflanadi:

- > Faoliyatda ko'proq sezilib turadigan psixik faollikning xususiyatiga qarab: harakat, emosional, obrazli va so'z mantiq xotira.
- > Faoliyatning maqsadlariga ko'ra: ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotira.
- > Materialni qancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga ko'ra: qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotira.

Harakat xotirasi - inson faoliyatining har bir turida ruhiy faollikning u yoki bu ko'rinishlarini ustunlik qilishida kuzatiladi. Masalan, harakat, hissiyot, idrok, aql zakovat kabi ruhiy faoliyatning ko'rinishlari mavjuddir. Ana shu ruhiy faollik turlarining har biri tegishli harakatlarda va ularning mahsulotlarida o'z ifodasini topib harakatlarda, hissiy kechinmalarda, tuyg'ularda, obrazlarda, timsollarda, fikr va mulohazalarda aks etadi.

His-tuyg'u yoki hissiyot xotirasi. Bu xotira his-tuyg'ular, ruhiy kechinmalar, hissiyotlar, ehtiyojlarimiz va qiziqishlarimiz qanday qondirilayotganligidan, atrofimizdagi narsa va hodisalarning xususiyatiga nisbatan munosabatimiz qay tarzda amalga oshirilayotganligidan doimo xabar berib ruriish imkoniyatiga ega. Shuning uchun har bir kishining hayoti va faoliyatida hissiy xotira turi juda katta ahamiyat kasb etadi.

Obrazli xotira - tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, ta'mlar, ranglar shakllar, bilan bog'liq bo'lgan xotira turidir. Obraz xotirasi deb yaqqol mazmunni, binobarin, narsa, hodisalarning aniq obrazlarini, ularning xususiyatlari va bog'lanishlarini esda qoldirish, ongda mustahkamlash hamda zaruriyat tug'ilganida esga tushirishdan iborat xotira turiga aytiladi.

So'z-mantiq xotirasi mazmunini fikr va mulohazalar, aniq hukm hamda xulosa chiqarishlar tashkil etadi. Insonda fikr va mulohaza turli xil shakllar yordamida ifodalanganligi tufayli ulami ifodalash faqat o'zlashtirilayotgan materiallarning asosiy ma'nosini izohlash, talqin qilib berish yoki ularni so'zma-so'z ifodalanishini aynan aytib berishga qaratilgan bo'ilshi mumkin. Agar ma'lumot, axborot, xabar, material ma'no jihatidan qayta ishlanmasa, u holda materialni so'zma-so'z o'zlashtirish, mantiqiy o'rganish bo'lmasdan, balki aksincha mexanik esda olib qolishga aylanib qoladi.

Ixtiyoriy xotira deganda ma'lum maqsadni ro'yobga chiqarish uchun muayyan davrlarda aqliy harakatlarga suyangan holda amalga oshirilishidan iborat xotira jarayoni tushuniladi. Bu faoliyatni odam ongi bevosita boshqaradi. Ko'pincha psixologiya fanida ixtiyoriy xotiraga ixtiyorsiz esda olib qolish qarshi qo'yiladi. Bu jarayon ma'lum kerakli topshiriq yoki vazifa qo'yilsa, esda olib qolishga yetaklovchi faoliyat biron-bir maqsadni ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan taqdirda yuzaga keladi. Biz matematik topshiriqlarini yechayotganimizda masaladagi sonlarni esda olib qolishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ymaymiz. Mazkur so'z mantiq xotirada asosiy maqsad faqat masala yechishga qaratiladi. Buning natijasida sonlarni esda saqlashga, hech qanday o'rin ham qolmaydi. Shunga qaramay, biz ulami qisqa muddat bo'lsa-da, esda saqlashga intilamiz. Bu holat faoliyat yakunlangunga qadar davom etadi.

Ixtiyorsiz xotiraning turmushda va faoliyatda katta o'rin egallashini har kim o'z shaxsiy tajribasidan biladi. Ixtiyorsiz xotiraning muhim xususiyatlaridan biri ma'lum maqsadsiz aqliy, asabiy, irodaviy zo'r berishsiz hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan keng ko'lamdagi ma'lumot, xabar, axborot, ta'surotlarning ko'pchilik qismini aks ettirishdir.

Shunga qaramasdan inson faoliyatining turli jabhalarida o'z xotirasini boshqarish zarurati tug'ilib qolishi mumkin. Xuddi mana shunday sharoitlar, holatlar, vaziyatlarda esda saqlash, esga tushirish yoki eslash imkoniyatini yaratadigan xotiraning mazkur turi katta ahamiyatga egaligi shubhasiz.

Tafakkur inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur orqali biz sezgi a'zolarimiz bilan bevosita aks ettirib bo'lmaydigan narsa va hodisalarni ongimizda aks ettiramiz. Umuman olganda tashqi muhitdagi narsa va hodisalar o'rtasida ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib bo'lmaydigan ichki munosabatlar hamda qonuniyatlar mavjud. Ana shu ichki bog'lanish hamda qonuniyatiami biz tafakkur orqali bilib olamiz. Demak, tafakkur deb narsa va hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlarning ongimizda aks ettirilishiga aytiladi. Tafakkur faoliyati muayyan maqsadga qaratilgan alohida ongli jarayon tariqasida sodir bo'ladi. Bosh miyaning biror uchastkasidagi faoliyat emas, balki butun bosh miya po'stining faoliyati mana shu jarayonning fiziologik asosidir. Analiz, sintez, taqqoslash, abstraksiyalash va umumlashtirish, tasniflash va tizinga solish aqliy operasialarning asosiy turlaridir.

Analiz - shunday bir tafakkur operasiasidirki uning yordami bilan biz narsa va hodisalarni fikran yoki amaliy jihatdan xususiyatlarini tahlil qilamiz. Analiz jarayonida butunning uning qismlariga va elementlariga bo'lgan munosabati aniqlanadi. Tahlil obyektlari amalda ajratib bolmaydigan elementlarga yoki belgilarga bo'lishda ifodalanishi mumkin.

Sintez - shunday bir tafakkur operasiasidirki, biz narsa va hodisalarning analizda bo'lingan, ajratilgan ayrim qismlarini, bo'laklarini sintez yordami bilan fikran va amaliy ravishda birlashtirib, butun holiga keltiramiz. Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlari va bo'laklarini bir butun qilib ho'shishdan iborat aqliy faoliyat ekanligi ta'rifdan ko'rinib turibdi. Analiz aqliy bo'lgani kabi sintez ham amaliy xarakter kasb etadi.

Taqqoslash - shunday bir tafakkur operasiasidirki, bu operasiya vositasi bilan ob'ektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi

Abstraksiya - shunday fikr tafakkur operasiasidirki, bu operasiya yordami bilan moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini farqlab olib, ana shu xususiyatlardan narsa va hodisalarning muhim bo'lmagan ikkinchi darajali xususiyatlarini fikran ajratib tashlaymiz.

Umumlashtirish - tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning, o'xshash muhim belgilarning shu narsalar to'g'risidagi bitta tushuncha qilib, fikrda birlashtirish demakdir.

Konkretlashtirish - hodisalarni ichki bog'lanish va munosabatlardan qat'iy nazar bir tomonlama ta'kidlashdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir. Umumiy mavhum belgi va xususiyatlarni yakka yolg'iz obyektlarga tadbiiq qilish bilan ifodalanadigan fikr yuritish operatsiyasi insonning barcha faoliyatlarida faol ishtirok etadi, Voqelik qanchalik yaqqol shaklda ifodalansa, inson uni shunchalik oson anglab yetadi.

Klassifikatsiyalash - bu bir turkum ichidagi narsalarning bir-biriga o'xshashligiga va boshqa turkumdagi narsalardan farq qilishiga qarab narsalarni turkumlarga ajratish tizimidir.

Sistematlashtirish - ya'ni tizimga solish shundan iboratki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisa va fikrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o'miga yoki mantiqiy tartibda joy lashtiriladi. Shu sababli makon, xronologiya va mantiqiy belgilar asosida tizimga solish turlariga ajratiladi.

Xulosa qilib aytganda, bilish jarayonlari xotira, idrok, tafakkur va diqqat inson psixikasining eng muhim va ajralmas tarkibiy qismlaridir. Ushbu jarayonlar orqali inson atrof-muhitni anglaydi, ma'lumotlarni qabul qiladi, qayta ishlaydi va ulardan faoliyatida samarali foydalanadi. Xotira tajribani saqlash va uni qayta tiklash imkonini bersa, idrok voqelikni yaxlit va mazmunli holda qabul qilishni ta'minlaydi. Tafakkur muammolarni hal etish, mantiqiy xulosa chiqarish va ijodiy fikrlashning asosini tashkil etadi, diqqat esa barcha bilish jarayonlarining samaradorligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi. Ushbu jarayonlarning o'zaro uzviy bog'liqligi shaxsning intellektual rivoji, ta'lim jarayoni va kundalik faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'oziyev E.G. Umumiy psixologiya. - T.: "O'qituvchi", 2002.
2. Davletshin M.G., Do'stmuhamedova Sh.A. Umumiy psixologiya. - T.: "Sharq", 2002.
3. Nematov H., Qurbonov O. Psixologiya. - T.: "TDPU", 2001.
4. F Xaydarov, N.Xalilova "Umumiy Psixologiya"
5. Chat GPT